

1. When first appointed a principal, it is tempting to jump to changing something at school. However, first-year school leaders should spend their first days observing and learning. It is important to understand why certain traditions and rules were established. There is a high probability that even though we may not like them, these rules and traditions were set up for a good reason. Besides, as my experience suggests, any change can be met with resistance. I would not recommend that the first-year school principals begin their new journey with resistance.

2. Understanding the school culture and its people is important. There are many types of school cultures. There are also a number of sub-cultures within each school, as this study suggests. Sometimes these cultural differences lead to conflicts. Therefore, it is important to understand what the root causes of these conflicts are. If they have cultural roots, they should be treated differently. Any resolution of such conflicts should take into account cultural differences.

3. When juggling among so many responsibilities it is also easy why we choose to become principals in the first place. Writing an essay or reflections on this topic can be revealing. As this study suggests, usually life experiences shape our career choices. Therefore, understanding the deep reasons for choosing to be a school leader can be helpful in terms of better understanding why we do what we do. It is also important to remind ourselves from time to time, why we are at school. This study reveals that reminding oneself these reasons can be motivating, especially in times of stress.

References:

1. Sparks, D. (2005). *Explain, inspire, lead: An interview with Noel Tichy*. *Journal of Staff Development*, 26(2), 50-53.
2. Dethloff, C. H. (2007). *A principal in transition: An autoethnography* (Doctoral dissertation, Texas A&M University).
3. Clandinin, D. J., & Connelly, F. M. (1994). *Personal experience methods*.
4. Ellis, C. (2004). *The ethnographic I: A methodological novel about autoethnography* (Vol. 13). Rowman Altamira.
5. Pavlenko, A. (2002). *Narrative study: Whose story is it, anyway?* *TESOL quarterly*, 36(2), 213-218.
6. Hitchcock, G., & Hughes, D. (1995). *Research and the teacher: A qualitative introduction to school-based research*. Psychology Press.
7. Chang, H. (2008). *Autoethnography as method*. Walnut Creek.
8. Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (1995). *Fieldnotes in Ethnographic Research (Fragments de texte)*. University of Chicago Press.
9. Deal, T. E., & Peterson, K. D. (1999). *Shaping school culture: The heart of leadership*. *Adolescence*, 34(136), 802.
10. Fullan, M. G., & Miles, M. B. (1992). *Getting reform right: What works and what doesn't*. *Phi delta kappan*, 73(10), 745-752.
11. Fisher, R., Ury, W. L., & Patton, B. (2011). *Getting to yes: Negotiating agreement without giving in*. Penguin.

МРНТИ 14.15.01

<https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.78.2.004>

С.А.Ұзақбаева¹, З.Т.Әбілова^{2*}, Р.Ю. Балтиева³

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ.,Қазақстан

²И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті,
Бішкек қ., Қырғызстан

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.,Қазақстан

**РЕФЛЕКСИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ КӘСІБИ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫ ШАРТЫ РЕТІНДЕ**

Аңдатпа

Мақалада болашақ мұғалімді кәсіби педагогикалық әрекетке даярлауда рефлексивті құзыреттіліктің маңыздылығы айтылады. Мұғалім құзыреттіліктерінің арасында рефлексиялық құзыреттілік маңызды орын алады. Болашақ мұғалімнің рефлексиялық құзыреттілігі тек әрекетте, педагогикалық өзара әрекеттесу мен қарым-қатынаста пайда болады және кәсіби білімнің, арнайы дағдылар мен құндылықтардың органикалық бірлігінде көрініс табады. Кәсіби әрекетте рефлексияны қолдану болашақ мұғалімге тәжірибесін жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді дамыту процесіне ауыстыруды қамтамасыз етуге, дербестікті, кәсіби әрекет нәтижелеріне жауапкершілікті қажетті деңгейде қамтамасыз етуге, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау қабілетін дамытуға, сондай-ақ толық емес білімнен мұғалімнің жеке даму перспективаларын толық түсінуге динамикалық көшуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Рефлексивті құзыреттілікті болашақ мұғалімнің әрекетінің кілті ретінде тану қазіргі білім беру жағдайында оны қамтамасыз ететін дағдыларды қалыптастыру қоғамның алдына қоятын міндеттерін орындауға дайын, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын осы бейіндегі болашақ педагогтарды даярлаудың қажетті шарты болып табылады деп айтуға негіз береді.

Түйін сөздер: рефлексия, құзыреттілік, рефлексивті құзыреттілік, кәсіби педагогикалық әрекет, шарттар, компонент, дамыту, кезең.

Узакбаева С.А.¹, Абилова З. Т.^{2*}, Балтиева Р.Ю.³

¹*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан*

²*Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева,
г. Бишкек, Кыргызстан*

³*Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан*

РЕФЛЕКСИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье подчеркивается важность рефлексивной компетентности в подготовке будущего учителя к профессиональной педагогической деятельности. Среди компетенций учителя важное место занимает рефлексивная компетентность. Рефлексивная компетентность будущего учителя проявляется только в деятельности, педагогическом взаимодействии и общении и отражается в органическом единстве профессиональных знаний, специальных умений и ценностей. Применение рефлексии в профессиональной деятельности позволяет будущему учителю обеспечить перенос опыта в процесс развития общекультурных и профессиональных компетенций, обеспечить самостоятельность, ответственность за результаты профессиональной деятельности на необходимом уровне, развить способность к самоконтролю и самооценке, а также обеспечить динамичный переход от неполного образования к полному пониманию перспектив личностного развития учителя.

Признание рефлексивной компетентности как ключа к деятельности будущего учителя дает основание утверждать, что формирование навыков, обеспечивающих ее в современных образовательных условиях, является необходимым условием подготовки будущих педагогов этого профиля, готовых к выполнению поставленных перед обществом задач, стремящихся к саморазвитию, самообразованию, самосовершенствованию.

Ключевые слова: рефлексия, компетентность, рефлексивная компетентность, профессионально-педагогическая деятельность, условия, компонент, развитие, этап.

Uzakhbayeva S.¹, Abilova Z.², Baltieva R.³

¹*Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan*

²*Kyrgyz State University named after I. Arabaev, Bishkek, Kyrgyzstan*

³*Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

REFLEXIVE COMPETENCE AS AN IMPORTANT CONDITION FOR PREPARING FUTURE TEACHERS

FOR PROFESSIONAL PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract

The article emphasizes the importance of reflexive competence in preparing a future teacher for professional pedagogical activity. Reflexive competence occupies an important place among the teacher's competencies. The reflexive competence of the future teacher is manifested only in activity, pedagogical interaction and communication and is reflected in the organic unity of professional knowledge, special skills and values. The use of reflection in professional activity allows the future teacher to ensure the transfer of experience in the process of developing general cultural and professional competencies, to ensure independence, responsibility for the results of professional activity at the required level, to develop the ability to self-control and self-esteem, as well as to ensure a dynamic transition from incomplete education to a full understanding of the prospects of personal development of the teacher.

The recognition of reflexive competence as the key to the future teacher's activity gives grounds to assert that the formation of skills that ensure it in modern educational conditions is a necessary condition for the preparation of future teachers of this profile who are ready to fulfill the tasks assigned to society, striving for self-development, self-education, self-improvement.

Keywords: reflection, competence, reflexive competence, professional and pedagogical activity, conditions, component, development, stage.

Кіріспе. Қазіргі уақытта технологияларды үнемі жаңартуды, инновацияларды оңтайлы игеруді, қарқынды өзгеріп жатқан әлемнің сұраныстары мен талаптарына тез бейімделуді талап ететін жаһандық бәсекелестік жағдайында жоғары кәсіптік білім беру жүйесі түлектерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі өзекті. «2025 жылға дейінгі жоғары білім беруді дамыту тұжырымдамасында»: Қазақстандық білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру адами және кадрлық әлеуетті дамытуға, құзыреттілік тәсілді қамтамасыз етуге, академиялық білім мен практикалық дағдылардың өзара байланысына, азаматтардың өмір бойы өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай жасауға байланысты екендігі айтылады. Қазіргі қоғамда тәрбиешінің, мұғалімнің жеке басы, белсенді өмірлік ұстанымы, оптимизм, кез-келген жағдайда өзінің жеке басын сақтай білуі және проблемалық жағдайларда күрделі шешімдер үшін жауапкершілікті қабылдауы маңызды болып келеді. Мұғалім үнемі өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге және әлеуметтік-педагогикалық құндылықтарды жетілдіруге ұмтылуы керек.

Болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін зерттеудің өзектілігі жоғары білімді, мәдени жастарды дамытуға ықпал ететін білім беру саласының белсенді, қабілетті қызметкерін даярлауға объективті қажеттілікпен анықталады.

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларын оқыту мен тәрбиелеудің жаңа сапасына қол жеткізу үшін мұғалімді кәсіби даярлаудың жаңа тәсілдері, әлеуметтік, экономикалық және нақты педагогикалық сипаттағы факторларды ескеру қажет.

Қоғамның әлеуметтік құрылымындағы сапалы өзгерістер, оқу орындарының жұмысындағы демократиялық принциптердің дамуы, қоғамның азаматтың жеке басына қойылатын талаптары мен жағдайы, жас ұрпақты жаңа жағдайдағы өмір мен қызметке даярлаудың тиімділігі арасындағы кайшылықты анықтады. Ақпаратты жаңарту процесін жеделдету үздіксіз білім беруді қажет етеді.

Қазіргі жағдайда кәсіби білім берудің және жеке тұлғаның кәсіби әрекетінің тиімділігін бағалау құзыреттілік көзқарас тұрғысынан жүзеге асырылады. Құзыреттілік тәсіл шеңберінде, оның мәні жеке тұлға мен қоғамның мүдделерін жақындастыратын мамандандырылған модельдерге бағдарлау болып табылады. Құзыреттілік тұрғысынан көрсетілген білім беру нәтижелеріне назар аудару қажет, себебі қазіргі таңда жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді дамыту мәселесі өзекті болып отыр.

Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл ББД-ның жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі [1, 86-б.].

Орыс ғалымдары В.А. Адольф, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, Э.Ф. Зеер, В.А. Слостенин, Т.Ф. Лошакова педагогикалық зерттеулерінде педагог кадрлардың кәсіби құзіреттілігі туралы мәселеге көп қызығушылық пайда болғанын айтады.

Д.Дьюн, У.Уоллер, М.Мид, К.Юнг, П.Сорокин, Ф.Знанецкий сынды философтар кәсіби құзіреттілікті адамның ортаға үйренуіне қажетті әрекеттер түрі ретінде қарастырады. Олар адамның

мамандығы оның белгілі бір нәрсеге деген қызығушылығын тудыратынын, көзқарасын қалыптастыратынын, мақсатқа жетуге талпындыратынын, ортақ пікір алмасуға жетелейтінін айтады.

В.З. Вульф пен В.Н. Харкиннің көзқарасынша, кәсіби рефлексия адамның бірлігі (өзін-өзі тану қабілеті, себеп-салдарлық байланыстарды талдау, күмәндану, құндылық критерийлерін жүзеге асыру, өз бетімен дербес жұмыс істеу) мен кәсібилігінен (кәсіби өмірдің қиын жағдайлары мен кезеңдерінде осы қабілетті пайдалану) тұрады [2, 71-б.]. Біздің көзқарасымызша, мұғалімнің жеке рефлексиясы ғана емес, сонымен қатар оқытылатын пән бойынша кәсіби әрекет рефлексиясы болуы керек. Жеке рефлексия өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі бақылау, интроспекция процестерімен сипатталады. Кәсіби рефлексия білім беру сапасын арттыру және студенттің жеке басының дамуына жағдай жасау үшін қолданылатын технологияларды, әдістерді, тәсілдерді, оқыту әдістерін талдай білумен, сондай-ақ білім беру процесін жүзеге асыра білумен сипатталады.

Білімнің әртүрлі ғылыми салалары өкілдерінің еңбектерін теориялық талдау адамның рефлексиялық қызметті жүзеге асыру мәселесін зерттеу үш негізгі бағытта жүретіндігін көрсетеді: философиялық (В.И. Слободчиков, И.Фихте, Г.П. Щедровицкий және т.б.), психологиялық (И.А. Зимняя, В.А. Петровский, С.Л. Рубинштейн, В.Д. Шадриков және т.б.), педагогикалық (Г.И. Давыдова, Г.М. Кожаспирова, В.А. Слостенин, В.Н. Харькин және т.б.). Белгілі психологтар Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн және басқалардың еңбектерінде рефлексияның қалыптасуындағы жеке тұлғаның белсенділігі атап көрсетілген.

Соңғы жылдары білім беру саласындағы мамандардың кәсіби рефлексиясын дамыту және қалыптастыру мәселесі қарастырылатын бірқатар жұмыстар орындалды. Олардың ішінде мұғалімнің кәсіби қызметінің рефлексиясын (А.П. Гуреев), мұғалімнің кәсіби шеберлігін (И.А. Мушкин), оқушылардың рефлексиясын қалыптастырудың педагогикалық технологиясын (Т.В. Белозерцев), болашақ мұғалімді даярлаудағы педагогикалық рефлексияның рөлін (О.Ю. Шаврина, О.В. Акулова, О.С. Анисимов, С.Ю. Степанов және т. б.).

Мұғалімнің жеке және кәсіби құзыреттілігінің органикалық құрамдас бөлігі ретінде рефлексивті құзыреттілік Н. В.Кузьминаның еңбектерінде ашылады. Болашақ мұғалімнің рефлексиялық құзыреттілік технологиясын құруға кіріспес бұрын «рефлексиялық құзыреттілік» ұғымының әртүрлі анықтамалары зерттеліп, талданды, атап айтар болсақ:

А.К. Маркова «Рефлексиялық құзыреттілік мұғалімнің өз жұмысын тұтастай бағалау қабілетіне, оның мақсаттары, міндеттері, әдістері, құралдары, шарттары, нәтижелері арасындағы себептік байланысты көре білуге тән интегративтілікпен байланысты» деп жазды [3, 78-б.].

В.И. Стенкова рефлексиялық құзыреттілікті адамның кәсіби мінездемесінің адекватты идеясы, өзінің кәсіби қызметін реттей алуы деп анықтады [4, 11-б.].

Ю.В. Кушеверскаяның пікірінше, рефлексивті құзыреттілік - бұл кәсіби педагогикалық әрекеттің жүйелік компоненті және рефлексияны тиімді және орынды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жеке тұлғаның сапасы, бұл даму мен өзін-өзі дамытуды қамтамасыз етеді, оқу және кәсіби әрекетте шығармашылыққа ықпал етеді [5, 6-б.].

В.А. Метаева рефлексивті құзыреттілікті жұмыста ең жақсы нәтижелерге қол жеткізуге ықпал ететін акмеологиялық құбылыс ретінде және оны метакомпетенттілік ретінде анықтайды [6, 8-б.].

В.В. Давыдов, Л.А. Кунаковская, Ю.В. Кушеверская, В.А. Метаева, А.Стеценконың зерттеулері рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыру процесі үздіксіз педагогикалық білім берудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде әрекет ететіндігін растайды.

Мұғалім құзыреттіліктерінің арасында рефлексиялық құзыреттілік маңызды орын алады. Теориялық ойлаудың маңызды сипаттамаларының бірі ретінде рефлексияны студенттер білуі керек. Бірақ оны дамыту үшін мұғалімнің рефлексиялық әрекет тәжірибесі болуы керек.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған тақырып бойынша жарық көрген ғылыми әдебиеттерге теориялық тұрғыда талдау, жалпылау, жүйелеу, жіктеу, түсініктеме беру және қорытындылау.

Болашақ мұғалімнің рефлексивті құзыреттілігін дамыту технологиясының негізінде келесі тәсілдер жатыр:

1) тұлғалық-бағдарлы көзқарас, оған сәйкес білім алушының рефлексиялық құзыреттілігін дамыту оның білім және кәсіптік әрекет субъектісі ретіндегі жеке ерекшеліктеріне, құндылығына, зерттеушілік, оқу-әдістемелік қызығушылықтарына, білім беру қажеттіліктеріне және педагогикалық әрекет тәжірибесіне байланысты жүзеге асырылады.

2) интегративті тәсіл, оған сәйкес рефлексивті құзыреттілікті дамыту педагогтің кәсіби стратегиясы контекстіндегі білім мен іс-әрекеттің біртұтастығы контекстінде нақты кәсіби жағдаяттарға толық ену және «өмір сүру» жағдайында білімді интеграциялау негізінде міндеттерді шешу, педагогикалық қызметтегі тиімді педагогикалық тәжірибе мен инновациялық стратегиялар аясында жүзеге асырылады.

3) жобалық тәсіл, оған сәйкес рефлексиялық құзыреттіліктің дамуы мотивация мен эмоционалдық шиеленістің жоғары дәрежесімен, инновациялық тәжірибені жүзеге асыруда оқу проблемаларының басымдығымен өздігінен білім алатын ізденіс пен зерттеу іс-әрекетінің жоғары үлесімен жүзеге асады.

Болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру процесі арнайы ұйымдастырылған қызметті қажет етеді және осы тұрғыдан алғанда келесі ережелерді ескеру қажет: болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастырудың негізі ұйымдастырылған педагогикалық рефлексия болуы керек, ал рефлексивті-белсенді тәсіл студенттердің жеке мүмкіндіктерін жүзеге асыруда жетекші болуы керек, рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыру процесі рефлексиялық әрекеттің табиғатына бағытталуы керек.

Педагогикалық жағдайларға, әдістерге, рефлексиялық құзыреттілікті қалыптастыру әдістеріне қатысты бұл процесс рефлексия механизмдерін дамытып алмайынша мүмкін емес екенін ескеру қажет. Бұл аспектіде зерттеушілер болашақ мұғалімдерді қарым-қатынасқа, шығармашылық әрекетте оқытушылармен бірлесіп жұмыс істеуге мақсатты түрде қосуға баса назар аударады, рефлексияны оқыту әдістерін (ойындар, стандартты емес, шығармашылық мәселелерді шешу, ситуациялық практикумдар, тренингтік жаттығулар және т. б.) бөліп көрсетуге болады, рефлексияны дамытудың нысаны мен шарты ретінде оқу-кәсіптік ынтымақтастық, рефлексиялық-белсенділік модельдері мен оқыту технологияларын әзірлеу және енгізу, кәсіби өзін-өзі тану мен өзін-өзі тануды дамыту бойынша тренингтер, рефлексиялық-белсенділік технологиялары (рефлексия және рефлеппрактика) атап өтуге болады.

Рефлексиялық процестерді бастау және өзектендіру рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыруда алға қойылған мақсатқа – кәсіби қалыптасуға, жеке өсуге және болашақ мұғалімдердің рефлексиялық тәжірибесін алуға қол жеткізудің мүмкін әдістерінің бірі ретінде көрінеді. Бұл аспектіде оқу процесін ұйымдастырудың дәрістер-пікірталастар, дәрістер-диалогтар, проблемалық дәрістер, проблемалық семинарлық сабақтар сияқты формалары нәтижелі болып табылады, олардың процессуалдық өзегі талқыланатын материалмен жұмыстың рефлексиялық мазмұны, рефлексиялық дағдыларды дамытуға және әртүрлі жағдайларда рефлексия тәжірибесін қанықтыруға бағытталған рефлексиялық практикумдар, топтық пікірталастар, іскерлік және рөлдік ойындар, кейс әдісі және жоба әдісі, рефлексивті өзін-өзі бақылау, кәсіби-педагогикалық мәтінді рефлексивті талдау, рефлексивті және контекстік тапсырмалар және т.б.

Болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру процесі жоғары технологиялық деңгейде жүзеге асырылуы үшін келесі талаптарды сақтау маңызды: оқу процесі болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталуы; оқу және әдістемелік жұмыстың өзара байланысы; рефлексивті өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік туғызатын жаңа ұтымды формалар мен әдістерді, оқу іс-әрекетінің құралдарын іздеу және іске асыру; педагогикалық процестің құрылымдалуы, бұл қалыптастыру процесінің реттілігін жобалауға мүмкіндік береді болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігі; оқытушының оқу материалын рефлексивті түрде беруі; сабақтарда (дәрістерде, семинарларда, практикумдарда) рефлексиялық қызметтің міндетті рефлексиясы.

Нәтижелер және талқылау. В.А. Кузьмина, А.К. Маркова, Л.М. Митина, В.Д. Шадриковтың жұмыстарын және педагогтың кәсіби стандарты жобасында ұсынылған студенттің жеке басын оқыту, тәрбиелеу және дамыту саласындағы құзыреттіліктерді контент-талдау үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінде қалыптасатын және дамитын келесі негізгі құзыреттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді: кәсіби-этикалық құзыреттілік, арнайы оқытылатын пән бойынша құзыреттілік (пәндік құзыреттілік), әдістемелік құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, құзыреттілік, әлеуметтік құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, басқарушылық құзыреттілік, рефлексиялық құзыреттілік.

Болашақ мұғалімнің үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінде қалыптасатын және дамитын құзыреттілігі:

Кәсіби және этикалық құзыреттілік – маманның құндылық бағдарларын, теориялық білімдерін, практикалық дағдыларын мен жеке қасиеттерін интеграциялау, кәсіби этика негізінде кәсіби қызметті жүзеге асыруды қамтамасыз ету қабілеті түсініледі, яғни кәсіби әрекеттің этикалық нормалары мен ережелерін сақтау қабілеті мен дайындығы [7, 32-б.].

Оқытылатын пәндегі арнайы құзыреттілік (пәндік сараптама) – болашақ мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі болып табылады және маманның интегративті жеке сипаттамасын білдіреді, оның кәсіби білімі мен дағдыларының кешенін қолдануға қабілеттілігі мен дайындығын сипаттайды [8, 41-б.].

Әдістемелік құзыреттілік – пән әдістемесін білу және меңгеру, белгілі бір міндеттерге сәйкес келетін оқыту технологияларын, нысандарын, әдістері мен құралдарын таңдау және пайдалану мүмкіндігі [9, 166-б.].

Студенттердің оқу кезіндегі әдістемелік құзыреттілігі пәнді оқыту әдістемесі курсының басқа университеттік пәндермен байланысын орнатуда, педагогикалық құбылыстарды жүйелі талдауда, белсенді тәсілде, пәндік құзыреттіліктерді іске асыруда, оқытылатын мектеп пәні бойынша әдістемелік ұсыныстарды кәсіби даярлау және іске асыру қабілетінде көрінеді.

Коммуникативті құзыреттілік – болашақ мұғалімнің жеке басының интегративті сапасы, оған ауызша және жазбаша коммуникативті білім мен дағдылар, нақты педагогикалық жағдайларға сәйкес келетін педагогикалық өзара әрекеттесудің тиімді әдістерін таба білу, мәдени сөйлеу мінез-құлқына қабілеттілік жатады [10, 62-б.].

Әлеуметтік құзыреттілік – ұжымдық кәсіби әрекетке, ынтымақтастыққа, түрлі әлеуметтік институттармен өзара әрекет жасау қабілетіне, өзінің кәсіби әрекетінің нәтижелері үшін әлеуметтік жауапкершілікті қамтитын педагог тұлғасының интегративті сапасы [11, 47-б.].

Ақпараттық құзыреттілік – әртүрлі көздерден өзекті ақпаратты табу, талдау және іріктеу, оны өз бетінше сақтау, түрлендіру және беру қабілеті, материалдары бар ақпараттық ресурстарды сыни қабылдау қабілеті, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану мүмкіндігі [12, 148-б.].

Басқарушылық құзыреттілік – оқушының жеке басын оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың жалпы және жеке міндеттерін қоя білу, оларға қол жеткізудің барабар нысандарын, әдістері мен құралдарын таңдау, педагогикалық әрекетті жоспарлауды, модельдеуді, іске асыруды, рефлексияны және болжауды жүзеге асыру, кәсіби әрекетте нақты педагогикалық жағдайға сәйкес келетін тиімді басқару шешімдерін жүзеге асыру болып табылады [13, 100-б.].

Рефлексивті құзыреттілік – рефлексияның психологиялық детерминанттарын интегративті білу, оны өзектендіру әдістерін пысықтау, өзінің педагогикалық әрекетін және жалпы білім беру процесінің барлық субъектілерінің әрекетін талдай білу, педагогикалық әрекет пен тәрбие процесінің әртүрлі компоненттері арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды көре және түсіндіре білу [14].

Болашақ мұғалімнің рефлексиялық құзыреттілігі тек әрекетте, педагогикалық өзара әрекеттесу мен қарым-қатынаста пайда болады және дамиды және кәсіби білімнің, арнайы дағдылар мен құндылықтардың органикалық бірлігінде көрінеді, соның негізінде рефлексиялық құзыреттіліктің келесі құрылымын ажыратуға болады:

- Мотивациялық компонент (педагогтің педагогикалық мақсаттар мен міндеттерді, сондай-ақ өз әрекеттері мен қабылданған шешімдердің салдарын түсінуі, рефлексиялық әрекеттің қажеттілігін түсіну, Осы әрекет түріндегі мотивтер мен қажеттіліктердің болуы);

- мазмұндық компонент (рефлексияның психологиялық детерминанттары және оны практикада өзектендіру тәсілдері туралы интегративті білімнің болуы);

- процессуалды компоненті (нақты педагогикалық жағдайда өзінің кәсіби әрекетін талдау, бақылау және түзету, оны жалпы қабылданған стандарттармен салыстыру және оның негізінде жетілдіру, өз жетістіктеріне жету үшін бастама көтеру, педагогикалық әрекет пен білім беру процесінің әртүрлі компоненттері арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды көру және түсіндіру мүмкіндігі).

Рефлексияны болашақ мұғалімнің практикалық әрекетіндегі құбылыс ретінде жүзеге асырудың шамамен алгоритмін келесідей сипаттауға болады:

1) Нақты педагогикалық жағдайды жылдам бағамдай алу, өзінің психологиялық жай-күйін бағалау және субъектілердің педагогикалық өзара іс-қимыл процесінде туындайтын жағдайға реакциясын бағалау қажеттілігін түсіну.

2) Жағдайға байланысты мұғалім сұрағының туындауы (бұл жағдайда не істеуім керек?)

3) Нақты педагогикалық жағдайды шешудің бірнеше мүмкін нұсқаларының пайда болуы.

4) Педагогикалық өзара әрекеттің нақты жағдайын шешудің мүмкін нұсқаларының бірін таңдау.

5) Егер нақты шешім әлі табылмаған болса және ойлануға уақыт болмаса, мұғалім интуитивті сипаттағы педагогикалық импровизацияны қолданады, бірақ оның негізінде мұғалімнің жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерінің қалыптасуының жоғары деңгейі және оның кәсіби тәжірибесі жатыр.

Кәсіби әрекетте рефлексияны қолдану болашақ мұғалімге тәжірибесін жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді дамыту процесіне ауыстыруды қамтамасыз етуге, дербестікті, кәсіби әрекет нәтижелеріне жауапкершілікті қажетті деңгейде қамтамасыз етуге, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау қабілетін дамытуға, сондай-ақ толық емес білімнен мұғалімнің жеке даму перспективаларын толық түсінуге динамикалық көшуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалімнің рефлексивті құзыреттілігін дамыту барысында келесі оқыту стратегияларын бөліп көрсетуге болады:

– Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану (іскерлік және рөлдік ойындар, топтық пікірталастар, дөңгелек үстел әдісі, нақты практикалық жағдайларды талдау әдісі және т. б.);

– Педагогикалық жағдайларды модельдеу;

– Рефлексивті жағдайларды құру;

– Типтік және типтік емес проблемалық жағдайларды талдау.

Болашақ мұғалімнің рефлексивті құзыреттілігін дамытудың негізгі кезеңдері:

1-кезең (мотивациялық кезең) рефлексивті әрекетті жүзеге асыруда болашақ мұғалімнің тұрақты мотивациясы мен жеке қызығушылығы қалыптасатын кезең.

2-кезең (когнитивті кезең), бұл кезеңде рефлексияның психологиялық детерминанттары және оның іс жүзінде көрінуі туралы интеграцияланған білімді өзектендіру жүзеге асырылады.

3-кезең (технологиялық кезең), бұл кезеңде рефлексивті-коммуникативті жаттығулар өткізіледі, оқу жағдайлары модельденеді, рефлексивті жағдайлар жасалады, педагогикалық міндеттер шешіледі, типтік және типтік емес проблемалық жағдайлар талданады, оқытудың интерактивті әдістері қолданылады (іскерлік және рөлдік ойындар, топтық пікірталастар, дөңгелек үстел әдісі, нақты практикалық жағдайларды талдау әдісі және т. б.).

4-кезең (практикалық кезең), бұл кезеңде оқу және практикалық материалдың практикалық әрекетпен, нақты практикалық жағдайлармен байланысы жүзеге асырылады, стандартты және стандартты емес кәсіби міндеттер әзірленеді және рефлексиялық әрекетте өзін-өзі жүзеге асыру жүзеге асырылады.

Болашақ мұғалімнің рефлексивті құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға келесі педагогикалық шарттар ықпал етеді:

1) рефлексияның психологиялық детерминанттары, оны практикада өзектендіру тәсілдері туралы кешенді білімді қалыптастыру және дамыту;

2) өзін-өзі талдау, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру және т. б. қажеттіліктерін дамыту;

3) рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыруды оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеуге көмектесу (педагогикалық жағдайларды модельдеу, рефлексивті кейстерді құрастыру, инновациялық әзірлемелерді, типтік және типтік емес проблемалық жағдайлар банкін, сабақтар мен сабақтан тыс жұмыстардың бейнефрагменттері банкін құру, рефлексивті қызметтің психологиялық-педагогикалық тақырыбының өзекті мәселесі бойынша мақалаларды іріктеу, рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыру бойынша арнайы курстарды әзірлеу және т. б.);

4) оқыту процесінде рефлексивті орта құруға ықпал ету (формальды кәсіптік әрекетті жай ғана жаңғыртуды немесе көшіруді кәсіптік білімді талап етпейтін білім беру процесі субъектілерінің ынтымақтастық позицияларында оқу-кәсіптік әрекетті ұйымдастыру, ал оқыту процесі нақты педагогикалық жағдай мен шарттар контекстінде практика үшін маңызды педагогикалық кәсіптік проблеманы және оны шешудің ықтимал жолдары мен құралдарын бірлесіп талқылауға бастамашылық жасалады);

5) кәсіби әрекетте жеке рефлексивті тәжірибені дамыту.

Болашақ мұғалімдердің рефлексивтік құзыреттілігін нақытау мақсатында Абылай хан атындағы ҚазХҚжәне ӨТУ-нің студенттеріне сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 79 студент қатысты.

Зерттеудің мақсаты болашақ мұғалімдердің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық талаптарын жүзеге асырудан тұрды: педагогикалық пәндер мазмұнының мүмкіндіктерін, олардың ерекшеліктерін анықтау; болашақ мұғалімдердің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастыру потенциалын, педагогикалық пәндер мазмұнының формалары мен әдістерін, жүзеге асыру шарттарын анықтау.

Студенттердің рефлексивтік құзыреттілік бойынша білім деңгейін анықтау үшін біз студенттерге 10 сұрақтан тұратын сауалнамаға жауап беруді ұсындық. Студенттердің рефлексивтік құзыреттілігін қалыптастырудың деректік деңгейі анықталды, олардың қызығуы, мазмұнын білуі, іс-әрекетте қолдана алуы, ерік-жігерінің жетуі, бақылай және бағалай алуы.

Сауалнама нәтижесін өңдеу мынадай қорытындыны көретті:

1. Студенттердің педагогикалық рефлексияны қажетсінуі;
2. Педагогикалық рефлексиядан білімінің болуы және оны практикалық іс-әрекетте пайдалануы;
3. Рефлексиялық іс-әрекетті жүзеге асыруға байланысты кәсіби-педагогикалық іскерлігінің болуы;
4. Рефлексиялық іс-әрекетті тиімді жүзеге асыруға қажетті ерік-жігерінің болуы;
5. Рефлексиялық іс-әрекет нәтижелеріне баға бере білуі.

Ұсынылған сұрақтарға студенттердің берген жауаптарын талдау мынаны көрсетті, студенттердің көпшілігі педагогикалық рефлексияның іс-әрекетке қажеттілігін түсінеді, рефлексия адамның өзін-өзі бақылауы, басқа адамның рефлексиялық іс-әрекетін бағалай білемін деген жауап көрсеткішін – 7,36, рефлексиялық құзыреттіліктің қажет екенін түсінемін, ол адамның өзін-өзі бағалауы, бірақ оны іс-әрекетте қолдана алмаймын, дегенмен оны өз іс-әрекетімде қолданғым келеді деген жауапты – 29,8%, бұл ұғымды мүлдем түсінбеймін деген жауапты – 62,8% көрсетті. Сауалнама нәтижесін 1-кестеден көруге болады.

Кесте 1 - Болашақ мұғалімдердің рефлексиялық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейінің көрсеткіштері

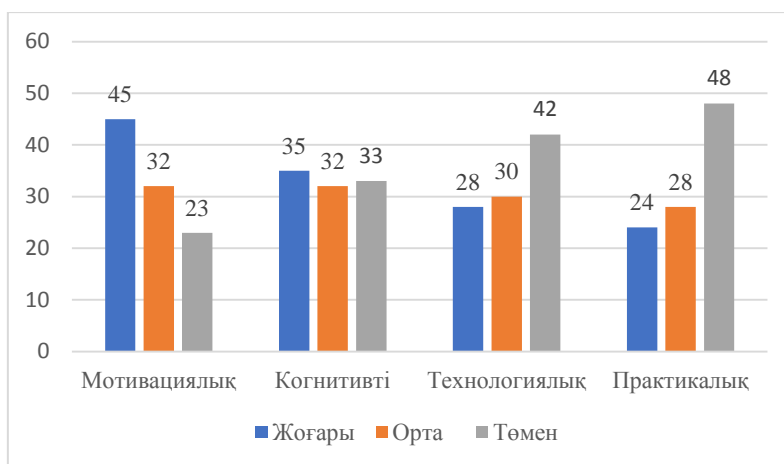
№	Компонент	Жоғары	Орта	Төмен
1	Мотивациялық	28%	32%	40%
2	Когнитивті	21%	32%	47%
3	Технологиялық	14%	30%	56%
4	Практикалық	11%	28%	61%

Болашақ мұғалімдердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында «Педагогика» және «Психология» пәндерінің аясында студенттермен сауалнама, әңгіме, эссе, пресс-конференция, өзге тұлғаның психикалық жағдайын түсінуге арналған жаттығулар және педагогикалық шеберхана әдістемелері, жоба технологиясы қолданылды.

Болашақ мұғалімдердің рефлексиялық құзыреттілікті анықтауға бағытталған зерттеулерді талдау негізінде, рефлексиялық құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы студенттердің көп бөлігінде тіпті сезілмейді, бұл рефлексиялық құзыреттілікті қалыптастыруға деген қызығушылықты арттыруды қажет етеді деген қорытындыға келдік.

Рефлексивтік құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталаған әдістемелер оң әсерін тигізді. Оны қайтара жүргізілген сауалнама нәтижесінен байқауға болады. Атап айтар болсақ, студенттердің рефлексияны шығармашылық-іс-әрекетте қолдана алуға кедергі болып келген өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту бойынша теориялық білімдері кеңіді. Сонымен қатар өзін-өзі бақылау және өзін-өзі талдау көрсеткіші бойынша рефлексивтік қасиеттерінің дамығандығы анықталды, мұның өзі студенттердегі өзін-өзі тану мен өзін-өзі бағалаудың, өзін-өзі талдаудың, өзін-өзі реттеудің, өзін-өзі тәрбиелеудің дамуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Коммуникативтілік пен бағалаушылық көрсеткіштерінің жағымды жақтары туралы да атап өтуге болады.

Болашақ мұғалімдердің рефлексиялық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейінің көрсеткіштерін 1 - суреттен көруге болады.

Сурет 1 - Болашақ мұғалімдердің рефлексивтік құзыреттілігінің қалыптасу

деңгейінің өзгеру динамикасы

Қорытынды нәтижеден мынаны көруге болады: Алғашқыда алынған сауалнама нәтижесімен салыстырғанда біршама өзгерістің бар екенін аңғаруға болады. Алғашында жоғары деңгей 18,5 пайызды көрсетсе, соңында 25, 5 пайызға көтерілді. Ал төмен деңгей басында 51 пайызды көрсетсе, соңында 36,5 пайызға төмендеді.

Алынған нәтижелер мәселені толығымен шешпегенімен, ұсынылып отырған әдістеменің тиімділігін көрсетеді. Студенттердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруға барлық пән барысында көңіл бөлінетін болса үлкен нәтижеге қол жеткізуге болатынын аңғарамыз.

Студенттердің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыру міндеті кәсіби құзыреттілікті игеру тұрғысынан өте маңызды болып табылады және ол оқудың өзіндік мақсаттарын қоюда және олардың дұрыстығын бағалауда студенттің дербестігін қамтамасыз етуден, мақсатқа жету жолдарын іздеуден, олардың оңтайлылығын түсінуден, практикалық әрекеттерді жүзеге асыруда нақты нәтиже алудан, олардың сәйкестігін бағалаудан тұрады.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, психологиялық-педагогикалық зерттеулерге жасаған талдау рефлексивті құзыреттілік болашақ мұғалімнің қызметінің құрылымында шешуші болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, өйткені:

– болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығының теориялық және практикалық компоненттері арасындағы алшақтықты жоюға ықпал етеді, әртүрлі пәндік білім мен кәсіби дағдыларды біріктіреді, болашақ мұғалімге өз мамандығын оқушының жеке басын қалыптастыру және дамыту құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді;

– педагогикалық қызметтің стереотиптерін жеңу тетігі ретінде әрекет етеді; іс-әрекет пен қарым-қатынастың проблемалық сәттерін жаңа тәсілдермен түсінуге және жеңуге, ішкі және сыртқы жанжал күйлері мен жағдайларынан шығуға мүмкіндік береді,

– жаңа мағыналар мен құндылықтарды алуға, ерекше практикалық міндеттерді қоюға және шешуге мүмкіндік береді; дамуды және өзін-өзі дамытуды, кәсіби әрекетке шығармашылық көзқарасты, оның максималды тиімділігіне қол жеткізуді қамтамасыз етеді, осылайша кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту құралы және педагогикалық әрекет тиімділігінің шарты болып табылады;

– болашақ мұғалімнің мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің барлық компоненттерін біріктіреді және үйлестіреді және маманның кәсіби өсуі мен оқушының жеке басының дамуы үшін олардың құндылығы қандай деген сұраққа жауап береді.

Зерттеу нәтижелерінен мынадай ұсыныстар туындайды:

- Рефлексивтік құзыреттіліктің ғылыми-тәжірибелік негіздері материалдары арқылы жоғары оқу орындарында рефлексивтік құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында орындалған зерттеу еңбектерінің нәтижелерін жоғары оқу орындарының тәжірибесіне ендіру;

- Болашақ мұғалімдерді рефлексивтік іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру моделінің мүмкіндіктерін жоғары оқу орындарының оқыту және тәрбие бағыттарында жүйелі қарастыру;

- Жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдердің рефлексивтік құзыреттілікті ұдайы қолдануына жағдай жасап, білім беру негізінде әдістемелерді жетілдіру;

- Рефлексивтік құзыреттілік ерекшеліктерін жоғары оқу орындары тәжірибесіне ендіру бойынша әр түрлі жұмыс формаларының барлық мүмкіндіктерін пайдалану;

- аралас жоғары оқу орындарындағы қазақ бөлімдерінің және мемлекеттік тілде оқытатын жоғары оқу орны педагогтары үшін қазақ тілінде жазылған әдебиеттер санын және сапасын көтеру.

Рефлексивті құзыреттілікті мұғалім әрекетінің кілті ретінде тану қазіргі білім беру жағдайында оны қамтамасыз ететін дағдыларды қалыптастыру қоғамның алдына қоятын міндеттерін орындауға дайын, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын осы бейіндегі болашақ мұғалімдерді даярлаудың қажетті шарты болып табылады деп айтуға негіз береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бочарникова, М.А. Компетентностный подход: история, содержание, проблемы реализации //Начальная школа. – 2009. – №3. – С.86-92.

2. Вульфов Б.З. Профессиональная рефлексия: потребность, сущность, управление //Магистр. 1995. № 1. С. 71–79.

3. Маркова А.К., Никонова А.Я. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя. 1987. – 113 с.

4. Стенкова, В.И. Педагогическая практика как фактор развития профессиональной компетентности будущих психологов, учителей психологии: Диссертация кандидата педагогических наук. – Улан-Удэ, 2007. – 23 с.

5. Кушеверская, Ю. В. Формирование рефлексивной компетентности студентов в образовательном процессе педагогического колледжа: – Петрозаводск, 2007 С. – 21.
6. Метаяева В.А. Рефлексия и ее роль в преодолении профессиональных затруднений педагога. – Екатеринбург, 1996. – 23 с.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: «Знание», 1996. – С. 312.
8. Федулова, М.А. Формирование специальной компетенции будущих педагогов профессионального обучения. – Екатеринбург, 2008. – С. 201.
9. Елагина, В.О. О повышении методической компетентности учителя //Высшее образование в России. – 2007. – № 3. – С. 166-168.
10. Михайлова Е.С. Коммуникативный и рефлексивный компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей. – Д., 1990. – С 170.
11. Иванов, Д. А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. – М.: – 2005.
12. Ильина Н.Ф. Становление инновационной компетентности педагога в региональном пространстве непрерывного образования. Красноярск, 2014.
13. Леванова, Е.А. Профессиональная готовность к практической деятельности педагога как залог конкурентноспособности специалиста //Вестник Воронежского государственного технического университета. – 2014. – Т. 10. – № 3–2. – С. 148–150.
14. Goldblatt H., Band-Winterstein T. From understanding to insight: using reflexivity to promote students' learning of qualitative research //Reflective Practice. – 2016. – Vol. 17, Issue 2. – P. 100– 113. – [Electronic resource] (Date of access: 19.08.2021).

References:

1. Bocharnikova, M.A. Kompetentnostnyy podkhod: istoriya, sodержaniye, problemy realizatsii //Nachal'naya shkola. – 2009. – №3. – S.86-92.
2. Vul'fov B.Z. Professional'naya refleksiya: potrebnost', sushchnost', upravleniye //Magistr. 1995. № 1. S. 71–79.
3. Markova A.K., Nikonova A.YA. Psikhologicheskiye osobennosti individual'nogo stilya deyatel'nosti uchitelya. 1987. – 113 s.
4. Stenkova, V.I. Pedagogicheskaya praktika kak faktor razvitiya professional'noy kompetentnosti budushchikh psikhologov, uchiteley psikhologii: Dissertatsiya kandidata pedagogicheskikh nauk. - Ulan-Ude, 2007. – 23 s.
5. Kusheverskaya, YU. V. Formirovaniye refleksivnoy kompetentnosti studentov v obrazovatel'nom protsesse pedagogicheskogo kolledzha: – Petrozavodsk, 2007. – 21 s.
6. Metayeva V.A. Refleksiya i yeye rol' v preodolenii professional'nykh zatrudneniy pedagoga. – Yekaterinburg, 1996. – 23 s.
7. Markova A.K. Psikhologiya professionalizma. – М.: «Znaniye», 1996. –312 s.
8. Fedulova, M.A. Formirovaniye spetsial'noy kompetentsii budushchikh pedagogov professional'nogo obucheniya. – Yekaterinburg, 2008. – 201 s.
9. Yelagina, V.O. O povyshenii metodicheskoy kompetentnosti uchitelya //Vyssheye obrazovaniye v Rossii. – 2007. – № 3. – S. 166-168.
10. Mikhaylova Ye.S. Kommunikativnyy i refleksivnyy komponenty i ikh sootnosheniye v strukture pedagogicheskikh sposobnostey. – Д., 1990. – 170 s.
11. Ivanov, D. A. Kompetentnostnyy podkhod v obrazovanii. Problemy, ponyatiya, instrumentariy. – М.: – 2005.
12. Il'ina N.F. Stanovleniye innovatsionnoy kompetentnosti pedagoga v regional'nom prostranstve nepreryvnogo obrazovaniya. Krasnoyarsk, 2014.
13. Levanova, Ye.A. Professional'naya gotovnost' k prakticheskoy deyatel'nosti pedagoga kak zalog konkurentnosposobnosti spetsialista //Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. – 2014. – Т. 10. – № 3–2. – S. 148-150.
14. Goldblatt H., Band-Winterstein T. From understanding to insight: using reflexivity to promote students' learning of qualitative research //Reflective Practice. – 2016. – Vol. 17, Issue 2. – P. 100– 113. – [Electronic resource] (Date of access: 19.08.2021).